

מִן הַעֲבוּדָה בְּמִלּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

אלכסיי (אליהו) יודיצקי ודינה סוקול

איך קיבל הפיל את החדק שלו בעברית

1. היום ידוע ומפורסם שאפו הארוך של הפיל מתכנה בעברית חדק. ואולם במקרא חדק אינו אלא מין קוץ,¹ וכן הוא בספרות שלאחר המקרא² עד העת החדשה,³ ואילו האף של הפיל קרוי בעברית שעד המאה העשרים אף, חוטם, שופר, חצוצרה.⁴ נראה שהמילון הראשון המפרש את המילה חדק 'אפו של הפיל' הוא מילונם של אליעזר בן-יהודה ויעקב שטיינברג שיצא לאור ב-1903.⁵ מסתבר שבן-יהודה ושטיינברג מצאו את חדק במשמע הזה בספר "צל עולם"⁶ המצוטט במילון הגדול של בן-יהודה, וזה לשונו:⁷

הפילים הם בהמות גדולות וכחם גדול וכו' על גביהם ישאו מגדל גדול מלא עם מזויינים וחדק אחד יוצא מפיו אשר בו יקבל מאכלו והחדק רחב בו יבלע אדם בפעם אחת...
ואלכסנדר מוקדון וכו' עשה אנשי אש בכלי נחשת בצורות איש ובהלחמו

- * אנחנו מודים לפרופ' מיכאל ריז'יק ולד"ר אמיר געש על הערותיהם המועילות.
1. "טובם פחדק ישר ממסוכה" (מי' 4 ז), "דרך עצל כמשכת חדק וארח ישרים סללה" (מש' טו 19). ראה למשל קדרי, עמ' 276; האלו"ט, עמ' 293.
 2. בעברית של ימי הביניים יש חדק במשמע 'חריץ', והוא כנראה שאול מן הארמית. ראה בן-יהודה, ג, עמ' 1453.
 3. ראה למשל שם; ערוך השלם, ג, עמ' 349.
 4. כגון "וישלח הפיל את אפיו" (מנדלי מוכר ספרים, תולדות הטבע, א, עמ' 335); "חוטם הפיל ארוך עד מאד" (שם, עמ' 30), "הפיל מכהו ארצה בשופרו (ריסעל) החזק" (י' שיינהאק, תולדות הארץ א, סב), "חצוצרת הפיל" (עלפאנטיין ריסל) (שם, רכג). המובאות האלה הן על פי הנוסח באתר מאגריים: מפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית (maagarim.hebrew-academy.org.il). וכן הוא במילונים של המאה התשע-עשרה; ראה מנדלשטאם, עמ' 884; שולבאום, עמ' 406; שטיינברג, טור 1225.
 5. עמ' 370. מסתבר שזו מציאתו של בן-יהודה מפני שבמילונו של שטיינברג, שהתפרסם ב-1903, המילה הרוסית хоботъ היינו 'חדק של פיל', מתורגמת 'אף מארך' (שטיינברג, טור 1225). המשמע הזה אינו מופיע במילונם של גור (גרובסקי) וקלזנר, שיצא לאור ב-1907, אך הוא מופיע במילון של גור וילין מ-1919 (עמ' 110).
 6. נרחיב על הספר הזה להלן בסעיף 2.
 7. בן-יהודה, ג, עמ' 1453.

עם רוכבי הפילים הקריב אנשי האש נגדם והפילים שלחים החדק לבלוע אותם ונשרפים.

ביאורו של בן יהודה מסתבר לפי ההקשר, אך הוא מעיר על אתר בהערה 3 "לא נתברר מקורו", והדבר אומר דורשני, שהרי מה טעם יכנו את אפו של הפיל במילה המקראית שמשמעה 'קוץ'?

2. בכואנו להתחקות על מקורו של חדק נעמוד תחילה על טיבו של הספר "צל עולם". כבר במאה התשע-עשרה הראו החוקרים שאין הוא אלא תרגומו של הספר הצרפתי *L'Image du Monde* שפורסם בידי גוטייה ממיץ ב-1245⁸, והוא עיבוד חופשי בצרפתית של כמה ספרים בלטינית שפורסמו לפני כן.⁹ בספר יש תיאורים מתחומי הגאוגרפיה, האסטרונומיה והזואולוגיה ועניינים נוספים שהיו ידועים במאה השלוש-עשרה. מטבע הדברים רבים מן התיאורים הללו אינם נכונים, מעוותים או לא מדויקים. הספר תורגם לעברית כנראה יותר מפעם אחת – המהדורה הראשונה בעברית ראתה אור ב-1733 באמסטרדם, ובמאה התשע-עשרה יצאו יותר מעשר מהדורות של הספר.¹⁰ מקובל לייחס את התרגום לעברית למתתיה דלאקרוט בן המאה השש-עשרה,¹¹ אך אדולף נויבאוואר סבר שמתרגמו חי באנגליה במאה הארבע-עשרה.¹²

3. המעיין במהדורת וילנה (1802) של הספר ימצא שבן-יהודה מצטט כדבעי,¹³ ואולם בדפוס הראשון של הספר מ-1733 הגרסה שונה במקצת:¹⁴

והדק אחד יוצא מפיו אשר בו יקבל מאכלו והדק רחב [...] והפילים שולחים הדק לבלוע אותם.

אם כן בגרסה זו בא הדק חלף חדק/החדק. כרי להכריע מה הגרסה העדיפה נעיין בכתב היד של החיבור:¹⁵

ודק אחד יצא מפיו בו תקבל מאכלו והדק רחב לבלוע אדם פעם אחת [...]. ויקריבו אליהם הפילין וישלחו איש את דקיהו ויבלעו או! ות האש וישרפו?.

8. ראה נויבאוואר, בייחוד עמ' 135.

9. ראה אלבוים, עמ' 162, וההפניות שם.

10. ראה שם, עמ' 162–163.

11. יעקב אלבוים הביא ראיה לייחוס זה. ראה שם, עמ' 162 הערה 3.

12. ראה נויבאוואר, בייחוד עמ' 138.

13. דפים ט ע"ב – י ע"א. יש הברלים דקים בין הציטוט של בן-יהודה לגרסת מהדורת וילנה, אך אלה אינם חשובים לדיוננו.

14. דפים ח ע"ב – ט ע"א.

15. כתב היד של החיבור נמצא בספריית בודיליאנה (מספרו Opp. 579) ולפנים מספרו היה (Opp. 1166), ותצלום שלו נמצא בספרייה הלאומית בירושלים (F. 22083). לפי סימני המים בנייר כתב היד מסתבר שהוא נכתב באמצע המאה השש-עשרה. בכתב היד אי אפשר להבריל בין רי"ש לדל"ת, ובציטוט שהבאנו הכרענו לפי המתבקש מן המקורות האחרים.

מתברר אפוא שהתרגום בכתב היד שונה למדי מן התרגום המודפס.¹⁶ כדי לבאר את נוסח התרגום נעייין במקור: *Si ont i bouel par devant grant et large dont il menjeunt*.¹⁷ אם כן כנגד המילה דק או הדק עומדת המילה bouel, ובתרגום האנגלי של הספר – boyell.¹⁸ בצרפתית המודרנית מקבילה לה המילה boyau, ובאנגלית המודרנית bowel, ושתייהן משמען 'מעיים, קרביים'. בצרפתית בימי הביניים שימש השם bouel הן למעיים בכלל והן למעי הגס ולמעי הדק, ובהשאלה ציין את איבר המין הגברי, את חבל הטבור וכן את חדק הפיל.¹⁹ לא הצלחנו לגלות את המניע לשימוש במילה המציינת מעי לכינוי אפו של הפיל, אך מכל מקום ברור שאין זו שאילה מן הלטינית, שהרי בלטינית החדק נקרא manus או proboscis, היינו 'יד' או 'כלי אכילה'.²⁰

4. המילה דקין או הדקין רגילה בעברית לציון האיברים הפנימיים של הגוף,²¹ ובספרות ימי הביניים מקטע אחד של המעיים נקרא דק,²² כגון "מעי אחר ונקרא דק".²³ לפיכך מסתבר שהמתרגם של "צל עולם" תרגם את המילה bouel במקבילתה

16. כבר הצביע על כך אלבוים (עמ' 165–168). מכל מקום מסתבר שהתרגום הזה והתרגום המודפס נזקקו לאותו טקסט, כנראה בצרפתית.
17. תרגום: "יש לפניו [לפני הפיל] bouel גדול ורחב שבו הוא אוכל". ראה פריור, עמ' 116.
18. ראה קקסטון, עמ' 76, ושם בהערה 5 מובא הנוסח הצרפתי.
19. ראה למשל בערך boyau במילון לצרפתית של ימי הביניים, *Dictionnaire du Moyen Français*, במרשתת באתר atilf.fr (1330–1500).
20. השמות האלה מצויים כבר בלטינית העתיקה, כגון אצל קיקרו ופליניוס הזקן; ראה למשל במילון לראיס–שורט הנגיש במרשתת באתר perseus.tufts.edu. אפשר שהשם proboscis שאול מן היוונית *προβόσκis*, 'אמצעי שאוכלים בו'; ראה במילון לידל–סקוט הנגיש במרשתת באתר הנוכח לעיל. נתון מאלף נמצא בספר *L'art de Chevalerie* של ז'אן דה מון, שנכתב בסוף המאה השלוש-עשרה, והוא תרגומו של *De Re Militari* של וגטיוס, שנכתב בלטינית בסוף המאה הרביעית. כנגד *manum quam promuscidem vocant*, היינו 'יד שנקרא דק', מופיע בתרגום לצרפתית *le nés que on apelle le bouel*, היינו 'האף שנקרא מעי/חדק'; ראה רובר, עמ' 193.
21. כגון 'ניקבה המרה, ניקבו הדקין, הכרס הפנימית שניקבה' (חולין ג, ה), 'חלב הלב וחלב המעים והן הדקין המלופפין' (רמב"ם, מאכלות אסורות, ז, ט). מקובל לפרש את המילה דקין שבמשנה 'מעיים', כמשתמע מדברי הרמב"ם וכנאמר במפורש בהלכות טרפות של בני ארץ ישראל: "הדקין הן בני מעיים" (ראה אפשטיין, עמ' 345; וראה בהערה 23 להלן). במילונו של ולנטין שינדלר, שראה אור ב-1612, המילה העברית דקים/דקין (בערך דק) מתפרשת כך: *mediastini, diaphragma, pellicula*, היינו 'עורלה, סרעפת, בינה', וכן "דקים ושאר מעיים" מתורגם *tenuia et reliqua intestina* (שינדלר, טור 406).
22. וכדוגמתו "המעי הדק" בלשוננו כיום.
23. כך בספר שער השמים לר' גרשון בן שלמה, עמ' 118א. לא ידוע מתי בדיוק נכתב הספר, אך מכל מקום לפי הנתונים המצויים באתר "כתיב" של הספרייה הלאומית יש כתב יד (Udine 246) של הספר שנכתב (לפי הקולופון שבו) ב-1343, ולפיכך יש לשער שהוא נכתב זמן מה לפני השנה הזאת. בהלכות טרפות של בני ארץ ישראל שנזכרו בהערה הקודמת יש היקרות אחת

העברית דק במשמע 'מע',²⁴ ואומנם כך מופיע בכתב היד ובמהדורה הראשונה שיצאה באמסטרדם. לעומת זאת מהדורת וילנה נסמכה על טקסט משובש/מתוקן שבו בהיקרות הראשונה נכתב חדק במקום הדק ובהמשך באה הצורה המיודעת החדק, בהטמעת הטעות. מן המהדורה הזאת (או ממהדורה אחרת שנסמכה עליה) שאבו בן־יהודה ושטיינברג את המילה חדק במשמע 'אפו של הפיל' למילונים שלהם, ומשם פשט השם בעברית החדשה.

קיצורים

- אלבויים = י' אלבויים, "מהדורותיו של ספר 'צל העולם'", קרית ספר מז (תשל"ב), עמ' 162–168
- אפשטיין = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, חלק א, ירושלים תשמ"ח
- בן־יהודה = א' בן־יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים תרס"ט–תשי"ט
- בן־יהודה ושטיינברג = א' בן־יהודה וי' שטיינבערג, מלון עברי מתרגם אשכנזית המדברת בין היהודים ורוסית, וילנה תרס"ג
- גור וילין = י' גרזובסקי וד' ילין, המלון העברי, יפו תרע"ט
- גור וקלוזנר = י' גרזובסקי וי' קלוזנר, מלון של כיס, עברי–רוסי–אשכנזי, ורשה תרס"ז
- האלו"ט = L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, I, Leiden, Köln and New York 1994
- מנדלשטאם = Л. Мандельштам, *Русско-Еврейский Словарь*, С. Петербургъ = 1860
- מרגליות = מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד
- נויבאוואר = A. Neubauer, "Les traductions hébraïques de l'Image du Monde", *Romania* 5 (1876), pp. 129–139
- ערוך השלם = ח"י קוהוט, ספר ערוך השלם, וינה תרל"ח–תרנ"ב
- פריור = O. H. Prior, *L'Image du monde de maitre Gossouin: Rédaction en prose*, Lausanne 1913
- קדרי = מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית, ירושלים תשס"ו
- קקסטון = O. H. Prior (ed.), *Caxton's Mirrour of the World*, London 1913
- רובר = U. Robert (ed.), *L'art de chevalerie: Traduction du De Re Militari de Végèce par Jean de Meun*, Paris 1897
- של המילה דק ביחיד בהקשר של איברים בבטן, אך נראה שמשמעותה שם 'שומן' ולא 'מע':
 "אי זה הוא שומן טמא זה הודק היוצא מן הקיבה" (ראה מרגליות, עמ' קטז).
24. אמיר געש העיר לנו שאפשר שהשימוש הבלתי רגיל בצורת היחיד דק נבע מתרגום שאילה מן המקור הצרפתי, שבו השם bouel משמש ביחיד.

שולבאום = מ' שולבאום, מילון גרמני-עברי, למברג 1904
שטיינברג = י' שטיינבערג, אוצר מלים עברי כלול ורחב ידים מתרגם עברית
ואשכנזית, וילנה תרס"ג

V. Schindler, *Lexicon pentaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Talmudico-Rabbinicum, & Arabicum*, Hannover 1612